

УДК 94(477):398.87:2-135.3"134/1648"

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2016.128.1.14>О. Юрченко, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ДЕШИФРУВАННЯ ЧИСЛОВИХ РЯДІВ "ХРОНІКИ БИХОВЦЯ"

Стаття є самостійним науковим дослідженням, присвяченим вивченню концепту числового символізму як складової світосприйняття людності українських земель в XV-XVIII століттях. Актуальність теми обумовлена необхідністю комплексного підходу до реконструкції історичного минулого, важливим елементом якого є система цінностей та народна культура.

Автору вдалося розкрити та систематизувати наявні зрізи семантичної природи чисел на прикладі пам'яток білорусько-литовського циклу та запропонувати нову систему вивчення особливостей числового символізму. Поглиблення уявлення про досліджуване явище, розкривши його нові грані, автором було виділено основні контексти побутування зазначених чисел та природу їх ідейно-образного та художнього навантаження.

Ключові слова: символіка чисел, семантичний конструкт, білорусько-литовські літописи.

Від свого зародження людство почало послугувати різними системами образно-символічної передачі інформації. Символ став специфічною мовою, за візуальною канвою якої крився глибинний смисловий контекст. Він був інструментом пізнання, фундаментальним методом вираження реальності. Сформувалась унікальна система, елементи якої з плином часу набули традиційності і стали основою міжнародного простору спілкування, який виходить далеко за межі звичайної комунікації. Окремим проявом символізму виступає нумерологія.

Символіка чисел як один з пріоритетних елементів світоглядної системи доби середньовіччя та ранньомодерного часу на українських матеріалах є темою недо-слідженою. Для європейських студій ця проблематика є широко вивченою, але вітчизняна історична наука не презентує спеціальної історіографічної студії, в якій би йшлося про нумерологію. Цією обставиною і обумовлюється актуальність обраної проблеми дослідження.

Метою, яку ставить перед собою автор у даній статті, є розгляд основних семантико-символічних зрізів числової інформації на прикладі "Хроніки Биховця", яка входить до третього зводу білорусько-литовського літописання. Актуальним завданням є визначення можливих перспективних напрямів подальшої розробки теми з розширенням джерельної бази дослідження, яка дозволить більш репрезентативно та комплексно розкрити феномен числового символізму в свідомості руського православного соціуму доби середньовіччя та ранньомодерного часу.

"Хроніка Биховця" має найповніший текст викладу подій литовської історії. Над цією пам'яткою навісая проблема автентичності через відсутність оригіналу літопису. Після того, як "Хроніка Биховця" була надрукована, сам рукопис безслідно зник. Оскільки з іменем її дослідника Т. Нарбути пов'язані сумнівні випадки використання фальсифікатів чи неіснуючих джерел, то у науковців виникла підозра, що поданий зразок теж являється плодом уяви і фантазії Т. Нарбути. На підтвердження автентичності пам'ятки науковець Н. Улащик вказує на ту обставину, що збереглося листування між Т. Нарбутом і власником хроніки А. Биховцем про її пересилання. Далі дослідник вказує на той факт, що А. Биховець навряд дозволив би називати фальсифікат своїм іменем. І наостанок – Т. Нарбут мав би послугувати якимось зразком для "створення" "Хроніки Биховця", але це ускладнювалось тим, що найближчим був текст літопису Рачинського, який Т. Нарбут не міг використати через часову відірваність [5, с. 68–69].

Сама ж "Хроніка Биховця" постає свого роду компілятивним твором, який об'єднує різні елементи: "Літописець Великих князів Литовських", "Хроніка Великого князівства Литовського", оригінальні матеріали, які не містяться в жодному іншому зводі [4, с. 56]. Текст літопису не має початку і кінця, а також містить пропуски

всередині. За підрахунками Н. Улащика втрати тексту складають близько 9 % [5, с. 69–71].

Більшість дослідників, починаючи з Т. Нарбути, ділять хроніку на три частини: перша – легендарна оповідь про походження литовців та перших князів від Палемона до Міндовга; друга – дані за період від Міндовга до Гедиміна, які компанувались на основі Іпатієвського літопису і невідомих литовських літописів; третя – писалась автором на основі власних спостережень протягом життя [5, с. 20]. М. Ючас наводить свою схему поділу на частини: 1) легендарну; 2) перероблену частину "Літописця Великих князів Литовських"; 3) невелика частина з короткого зводу білорусько-литовських літописів; 4) оповідання про Яна Гаштольда; 5) нотатки сучасника за 1492–1506 рр. [6, с. 227].

Зрештою, "Хроніка Биховця" є цінним джерелом вивчення історії ВКЛ, в якому була подана спроба систематизувати та узагальнити напрацьований матеріал попередніх літописів. З точки зору нумерології пам'ятка подає цікаву інформацію. В легендарній частині викладається ідея про римське походження литовців, прародителем яких став римський дворянин Палемон, який разом з п'ятистами прихильниками втік від гніву римського імператора Нерона. Причина створення цієї легенди була обумовлена суперництвом, яке виникло в Східній Європі внаслідок піднесення Польського Королівства, Великого князівства Литовського та Московської держави.

Оскільки Легендарна частина була творінням літописця і не мала історичної основи, кожне число мало не конкретно-фактологічне функціональне навантаження, а служило простором для образного відтворення дійсності.

Так, перший фрагмент оповіді стосується втечі Палемона з Риму:

"Где ж одно княжа рымское именем Палемон, котори де цару Нерону был кривныи, забрался з жоною и з детьми своїми, и с иподдаными, и скарбы своїми, с которым жо княже тем п'ятсот шляхты, также з жонами и з дѣтми и з многими силами... А с тыми шляхты чотыры рожаи... И потом пошли рекою Немном уверх... иж в тоє море Немон упадывает дванадцатьма усты..." [5, с. 78].

Дана містична розповідь про походження перших литовців послугує такими нумерологічними елементами, як-от 12, 5 та 4. Кожне з цих чисел представляє собою органічну частину літописної оповіді. Семантико-етимологічне пояснення значення четвірки, очевидно, зводиться до аналогії з уявленням про просторову повноту, яка відбивається в ідеї чотирьох сторін світу. З огляду на характер викладу виникає необхідність формування ідейно-образного простору, який забезпечив би поглиблення смислового контексту легенди.

Літописець у зазначеному епізоді намагається показати витоки литовського князівського роду з метою репрезентації ВКЛ на міжнародній арені в якості провідно-

го гравця. Фактично, він мав би змалювати фундамент, на якому починає торувати свій шлях процес становлення литовської державності. Ми можемо припустити, що четвірка фігурує у визначеному фрагменті у сенсі образного відбиття ідеї першооснови, підвалин нової державницької споруди. Ця ідейність має витоки в практичній сфері та в текстах Святого Письма.

Літописець зазначає, що Палемона супроводжувало 500 шляхтичів, але найбільш визначних родів він називав лише чотири. В літописній оповіді ми знаходимо згадки про різні князівські роди, щоправда їх кількість не дорівнювала чотирьом. Це дозволяє припустити, що надалі літописець не мав за мету вдаватися до числової образності, однак на момент створення першого фрагменту генеалогії литовських князів така потреба була виправданою. Автор прагнув створити цілісну картину зародження ВКЛ, не дотримуючись чіткої фактологічної канви, про що переконливо свідчить і вміщення 18 колін литовських князів у часовий проміжок в одне тисячоліття.

Містичність проглядається у поясненні топографії Литви і Жемаїті. Число 12 використовується на позначення 12 річок, які впадають у море Немонове. Мова йде про дельту ріки Неман та її притоки. На сьогодні відомо 180 цих приток. Тому, 12 фігурує у якості образу нового початку.

Щодо числа п'ятсот, то ми маємо справу з використанням круглого числа, яке виконує роль смислового художньо-образного елемента. Літописець прагнув збагатити та поглибити змістовий контекст оповіді. Таке умовне застосування числового елемента є типовим для пам'яток даного періоду. Автор при створенні легендарної частини вдається до використання типових ідейно-символічних числових елементів, семантична природа яких була розроблена на базі Святого Письма та текстів релігійного характеру.

Легендарна частина містить кілька пасажів, де згадується трійка. Їх знаходимо в усіх літописах другого зводу. Читаємо:

"А потом вышереченое княже Палемон вродил трех сынов: старшии Борке, други Кунас, трети Спера. Старшии же сын, Борке, вчинил город на Юре реце, и зложено имя того княжати посполе з рекою, иж имя реце Юра, а княжати Борке, и назвал тот город Юрборк. А середни сын, Кунас, пришол на устье реки Неважи, игде она впадаетъ в Немон, и вчинил тут город и назвал его именем своим, Кунасов город. А трети сын, Спера, пошол далеи в пущи к восходу слонца и, перешоши реку Невяжу и реку Святую, и третью реку Ширвенту, и нашол озеро, луками и rozmaитым деревом окрашено, где ж то полюбивши над тым озером поселился, и тое озеро именем своим назвал, Спера" [5, с. 78];

"А в тот час доведася князь великий Монтивил жомоитский, иж Руская земля спустела и князи руский розогнаны, и он, давши воиско сыну своему Скирмону, и послал с ним панов своих радных, наперееи с Колюмнов именем Керумпа, а другого со Врсином именем Екшис, а третего з Рож именем Каровъжис. И зашли за реку Велю, и потом перешли реку Немон и нашли в четырех милях от реки Немна гору красную, и сподобалася им, и вчинили на неи город и назвали его Новъгородок" [5, с. 81];

"И тот Кгинвил, нареченный Борис, вчинил город на имя свое на рецѣ Березыни и назвал его Борисов. И будучи ему русином, был велми набожен и вчинил церков каменую в Полоцку святое Софии, другую святого Спаса, девич монастырь вверх реки Полоты от града у полумили, третью церков на Белници святых Бориса и Глѣба монастырь" [5, с. 82].

Також можна згадати трьох синів Шварна [5, с. 87] та три полки руських князів [5, с. 91], які пішли проти Рингольта. Всі уривки розкривають аспекти легендарної історії, тож не мають реального історичного підґрунтя. Тому використання тих чи інших числових показників мало також певне ідейне забарвлення. Трьох синів Палемона можна ототожнити з давньоруською традицією та типовими і для інших фольклорів мотивами про трьох синів чи братів, які закладали початок нових держав (три брати Рюриковичі, три брати Київовичі). Аналогічним смисловим змістом наповнений і пасаж про трьох панів, які супроводжували Скирмонта і разом з ним закладали місто Новогрудок. Про символічне звучання трійки, за яким криється ідея створення чогось нового, служить і вказівка на третю річку, за якою Спера закладе нове місто, і три церкви, які збудував князь Борис. Всі розглянуті приклади розкривають контекстуальні глибокі мотиви введення числа три до оповіді з метою сакралізувати та наповнити смисловими акцентами важливі для литовської держави події. Далі у викладі ми знаходимо фрагмент про бій на Синіх Водах, де Ольгерд переміг трьох братів татарських [1, с. 34]. Таке формулювання є звичним для архаїчних систем слов'янського світосприйняття.

Цікавим є принцип, за яким літописець звертається до прийому групування років. Читаємо уривок:

"И после этого [Луцького з'їзду] князь великий Витовт жил три года и пригласил к себе на охоту короля Ягайла" [5, с. 84].

Луцький з'їзд відбувся в 1429 році [3, с. 142], а князь Вітовт помер 23 жовтня 1430 року. Хроніст неодноразово вказував на дати, які розходяться з іншими літописами і історичними реаліями. Тож його переробка носить творчий характер автора і відбивають його картину світосприйняття, яку ми розглядаємо як традиційну.

В літописі ще кілька фрагментів з подібними формулюваннями:

"Тогда же Войшелк крестил Юрия Львовича, а затем пошел в Полонину к Григорию в монастырь и постригся в монахи, и был в монастыре три года, и оттуда пошел к острой Горе" [5, с. 43];

"А пан Сенько с паном Шедибором, братом пана Кезгайла, ехали с короной из Рима от папы, а прожили в Риме три года" [5, с. 84];

"чтобы старостой в Жемайтии три года был Контвот" [5, с. 94];

Показово, що літописець інших варіацій не використовує (за винятком сімки, про що нижче піде мова). Ми маємо інформацію про час облоги того чи іншого міста, але проміжки часу між подіями хроніст визначає лише трійкою чи сімкою. В цьому проглядається підсвідомий контекст використання символічних числових конструктів.

У "Хроніці Биховця" цікавим є сюжет про вбивство Жигімонта Кейстутовича трьома панамі. Очевидно, літописець вносить уточнюючий момент. Але далі йдеться про 300 возів сіна, в яких сховалось по п'ять чоловік, а шостий правив возом. Даний пасаж є явним перебільшенням кількості нападників, однак числовий супровід носить умовно-ідейний характер. З огляду на особу літописця, який був наближений до верхівки литовського панства, його симпатії на стороні змовників, оскільки Жигімонта звинувачували в спробах погубити знатні роди і возвеличити мужицькі. Введення трійки у розповідь вносить додатковий емоційний фон, за яким криється ідея справедливості діянь панів. Цей мотив ледве вловимий, але відчутний. В іншому місці оповіді згадується спроба польських панів вбити всю литовську знать, щоб приєднати литовську державу до Корони. Мова йде про вальний сейм, який був скликаний Казимиром.

миром Ягайловичем після його вінчання на польське правління в 1447 році [2, с. 87]. Панам вдалося врятуватись, і хроніст підкреслює Божу справедливість, увівши числовий елемент. Трійка є традиційним символічним образом Божественної Трійці і її використання носить ідейний характер:

"И паны литовские о том ничего не знали, и они в первый и во второй день ездили на советские к панам польским, а на третий день, наконец, решили польские паны всех панов литовских перерезать" [5, с. 99].

На підтвердження християнської ідейності трійки наведемо цікавий пасаж:

"Лета шесть тысяч девятьсот десятого, седьмого июля, погубило солнце и скрыло свои лучи. Солнце ушло в третьем часу, когда поют обедню, и появилось, как ночью, звезды и светила три часа" [5, с. 76].

Такі явища природи, в яких проглядається Божя присутність, його воля, яскраво ілюструють світосприйняття людей того часу, які вбачали в них глибокий ідейний зміст. На фоні важливих державних подій хроніст окремо акцентує подібні знамення, оскільки вони мали не меншу вагу в очах тогочасного глибоко релігійного суспільства.

Доволі цікавим є побутування в тексті "Хроніки Биховця" числа сім:

"...собрались виленские мещане язычники [...] и пришли в монастырь, не желая, чтобы были христиане римской веры, и сожгли монастырь, и убили семь монахов, а других семь монахов, привязав ко кресту, пустили вниз по Вилии" [5, с. 59].

Князь Ольгерд наказав 500 язичників, які вчинили цей злочин, скарати смертю. Знов ми проглядаємо ідею справедливості в діяннях литовців, які підкреслюються числовими показниками, які вносять підсвідомий емоційний ідейний контекст Божої присутності.

Ще один фрагмент розповідає про битву між Жигимонтом і Свидригайлом. На стороні останнього було військом в сорок тисяч, тоді як Жигимонтова армія нараховувала сім тисяч. Противники зустрілись за сім миль від Вільно і *"помог бог великому князю Сигизмунду"* [5, с. 86]. Хроніст числовим рядом намагається підкреслити свої симпатії та незриму присутність в діяннях князів Божественної волі.

Ми вже згадували про прийом літописця розповідати про події, які відбулися через певні проміжки часу. Автор використовує лише три і сім років для позначення цих термінів. Зокрема, нас цікавить пасаж, в якому розповідається про семирічну подорож Свидригайла після війни з Жигимонтом до Молдови. Н. Яковенко у своїй монографії вказує на дворічні скитання Свидригайла чи то в Угорщині, чи можливо і в Молдові. Але вже в 1440 році він отримує Волинь і довічний титул великого князя. Так Казимир замирився з руською партією [7, с. 245]. Тож вказівка автора на сім років була його творчою переробкою. Далі він вказує на сім років князування Казимира, після яких його було покликане на польський престол. Дана кількість років відповідає дійсності і засвідчена іншими джерелами. Казимир став королем в 1447 році після того, як його брат Владислав загинув у битві під Варною в 1444 році [1, с. 67]. Відзначимо, що хроніст називає за час, який пройшов від смерті, ті ж сім років, що має умовний характер. Автор ще раз вводить в контекст сім років перебування Казимира у ВКЛ, потім він на рік виїхав до Польщі, а ще рік провів у Вільно. Разом це становить дев'ять років, але події подаються під 1486 роком, тоді як Казимир у 1492 році помер [7, с. 290]. Тож знову літописець послуговується умовною кількістю років, використовуючи сімку в якості ідейного наголосу та гармонізуючого елемента.

Сімка присутня і при описі Луцького з'їзду князів: у попередніх редакціях ми знаходили кількість тварин, яких приготували для гостей князя Вітовта то 300, то 500. У "Хроніці Биховця" ми бачимо число 700. Таке збільшення кількості пов'язане із бажанням підкреслити велич литовської династії та власне авторське підсвідоме світорозуміння, в якому трійка і сімка займають яскраво виражену позицію домінуючих числових елементів.

Отже, у даному дослідженні головною метою було вирішення проблеми інтерпретації числового ряду християнської нумерології в літописах білорусько-литовського циклу. Суть в тому, що сама природа чисел спричинила неординарне ставлення до них: ставши одним із невід'ємних елементів релігійного вчення, вони набули характеру умовних, символічних позначень, універсальної сакральної мови, яка мала передати основні особливості світосприйняття людини середньовіччя та ранньомодерної доби.

Проте, дана проблематика на українських матеріалах лишається недослідженою. Тим більше – не вивчалася числова структура літописів білорусько-литовського циклу, які служать репрезентантами свого часу та мають ряд оригінальних ознак, які відрізняють їх від інших літописних пам'яток того часу. Система мислення населення руських земель у складі ВКЛ увібрала в себе особливості двох цивілізацій – католицького Заходу та православного Сходу, породивши унікальну систему ціннісних орієнтирів. Дана обставина відбилася і на застосуванні числової символіки.

Літописи представляють собою нашарування різних пластів значення чисел: від конкретно-хронологічного до тропово-символічного. Визначення специфіки та конкретного контексту оповіді, де використовуються числа, дозволяє зрозуміти особливості мислення та ставлення літописця до описаних ним подій.

На основі аналізу нумерологічного матеріалу "Хроніки Биховця" ми простежуємо поширення наступних семантичних конструкцій числової символіки:

числа конкретно-фактологічного призначення (роки, дати як виразники точного хроносу);

числа умовно-гіперболізованої семантики (круглі числа та на позначення відстані);

числа образно-художнього призначення;

етико-естетичні числові конструкції (число сім на позначення певних часових проміжків).

Дані семантичні моделі відкривають лише одну із сторін символіки чисел та їх застосування для образного відтворення дійсності. Літописи лише частково можуть передати нумерологічне знання, яке вимагає комплексного підходу до свого вивчення. У подальшому дослідження передбачає розширення джерельної бази з метою простеження та виділення й інших семантичних зрізів застосування числової символіки.

Список використаних джерел

1. Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя: У 2 т. / Рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – 2-е выд. – Т. 1: Абаленскі-Кадэццыя. – Мінск: БелЭн, 2007. – 688 с.
2. Гісторыя Беларусі: У 6 т. / Рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Экаперспектыва, 2008. – Т. 2.: Беларусь у перыяд Вялікага Княства Літоўскага. – 688 с.
3. Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 томах, 12 книгах / М. С. Грушевський; редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1993. – Т. 4: XIV–XVI віки – відносини політичні. – 544 с.
4. Семянчук А. Беларуская-літоўскія летапісы і польскія хронікі: Вучэбны дапаможнік / А. Семянчук. – Гродна: Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы, 2000. – 163 с.
5. Хроника Быховца / Отв. ред. М. Н. Тихомиров; Предисл., коммент. и пер. Н. Н. Улащик. – М.: Наука, 1966. – 155 с.
6. Ючас М.А. Хроника Быховца / М. А. Ючас // Летописи и хроники. 1973 г. – М.: Наука, 1974 – С. 220–231.
7. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – Вид. 3-тє, перероблене та розширене. – К.: Критика, 2006. – 584 с.

References

1. PASHKOV, G.P. (ed.) (2007) *Vialikae kniastva Litovskae: Entsyclopedia: In 2 vol.* 2nd edition. Vol. 1. Minsk: BelEn
2. KASTSYIK, M. (ed.) (2008) *Historyia Belarusi: In 6 vol.* Vol. 2. Minsk: Ekaperspetyva.
3. HRUSHEVSKYI, M.S. (1993) *Istoriia Ukrainy-Rusy.* Vol. 4. Kyiv: Naukova dumka
4. SEMIANCHUK, A. (2000) *Belaruska-litouskiia letapisy I polskiia khroniki: Vuchebny dapamozhnik.* Grodna: Grodzenski dziazhauny universitet imia Yanki Kupaly.
5. TIKHOMIROV, M.N. (ed) (1966) *Khronika Bykhovtsa.* Moscow: Nauka.
6. YUCHAS, M.A. (1974) *Khronika Bykhovtsa.* In: *Letopisi i khroniki. 1973 g.* Moscow: Nauka, pp. 220–231.
7. YAKOVENKO, N. (2006) *Narys istorii serednovichnoi ta rannomodernoi Ukrainy.* 3rd edition. Kyiv: Krytyka.

Надійшла до редколегії 24.05.16

O. Yurchenko, Ph.D. student

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

DECRYPTION OF NUMERICAL SERIES "THE CHRONICLES BYHOVCA"

This article gives the attempt of reconstruction of numerical matrix in "The chronicles Byhovca" on the example of detection and interpretation of semantic constructs of numbers. Today the problem of numerological knowledge as a part of world outlook modes of the people of Ukrainian lands of XV-XVIII centuries was only briefly reviewed by giving general characteristics of main number indexes. Our research is aimed to deeply and comprehensively focus on basic semantic, figurative art and sacred constructs of numerical information. In particular, we succeeded to isolate the basic semantic contexts for the number three and seven, at the same time revealing main ideological imaginative and sacred foundations of their symbolic cross-section. Three occupies a leading place in numerical matrix of chronicles, bringing a deep religious context, while the number seven is thought by us as rather vivid example of mythical epic folk memory and traditions, leaving aside the Christian component. Numerical matrix of "The chronicles Byhovca" is not limited to these concepts and modes and requires further study in a view of the breadth of its application.

Keywords: the symbolism of numbers, semantic construct, "The chronicles Byhovca".